

בסייעתא דשמיא

סגולה

גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת

מאת

יעקב ישראל סטל

גליון 07 • יום שניים בחודש מרחשון, תש"פ

שקיעי מדרש עלומים: פרשת נח

הפרקים:

א. סתר וגלוי בעונות דור המבול ובעונשם

ב. רותחים וצוננים במבול

ג. הקטרת קטורת בידי נח אחרי המבול

ד. חלוקת הארץ בגורל לשלושת בני נח

זיקתה העמוקה של הפייטנות הקדומה אל המדרשים היא מן המפורסמות. שפע רב של חומר מדרשי משוקע בפיוטים, אם ברמזים דקים ואם בפירוט והרחבה, וכמעט לא ניתן להבין את דבריהם של הפייטנים בלא ידיעת מקורותיהם המדרשיים. אמנם, התלות בין הפיוט למדרש היא דו־כיוונית. כדי להבין את הפיוטים לאשורם יש להזדקק למקורותיהם המדרשיים, אבל מאידך, לא אחת עשויים הפיוטים להבהיר ולהאיר פרטים שאינם מודגשים וברורים דיים במקורות המדרשיים שלפנינו, ולעתים גם לשמר מסורות מדרשיות שלא נשתמרו בקובצי המדרשים שהגיעו לידינו.

בתחום זה, הלימוד מן הפיוט אל המדרש ושקיפת שקיעי מדרשים עלומים, נעשו כמה התחלות מצומצמות¹, אך המלאכה מרובה ורחבה. ובמאמר הנוכחי ארים תרומה קטנה לעניין,

¹ "סגולה" - אוצר חביב: דבר נכבד ונחמד (פירושי רש"י ואבן-עזרא, שמות יט ה)

ואצביע על ארבעה עניינות מדרשיים בפרשת נח העולים מן הפייטנות, אשר נעלמו – למיטב ידיעתי וחפשי – מהספרות המדרשית שלפנינו, או, למצער, אינם מבוררים בה דיים.

א. סתר וגלוי בעונות דור המבול ובעונשם

בפיוט מסוג 'סדר עולם' לר' שלמה ב"ר יהודה גאון, ראש ישיבת ארץ ישראל בשנים ד'תשפ-תתיא (1026-1051), מתאר הפייטן את חטאיהם של אנשי דור המבול:

טַפְּשׁוּ דוֹרוֹת עֲשֶׂרָה / מֵאָדָם וְעַד נֹחַ לְסִדְרָה / לְפָנָיו חוֹטִים
טְהוּר עֵין חֵילָלוּ / וְדָם שָׁפְכוּ וְחֵילָלוּ / רַב בְּצַעֲרֵי שׁוֹלֵטִים
טִינְפוּ גּוֹף וְקָרֵב / וְשִׁיחַתּוּ דֶּרֶךְ הָרֵב / וְאַחַר חָמֶס לוֹהֵטִים
טִימְאוּ אֶרֶץ בְּפֶשַׁע / לָכֵן רָחֲקוּ מִיָּשַׁע / בְּלֹא עֵת נִקְמָטִים².

ביאור: 1 **טפשו:** הסתאבו. **דורות עשרה** **מאדם ועד נח:** עליפי משנת אבות, ה ב: "עשרה דורות מאדם עד נח... היו מכעיסין ובאין עד שהביא עליהם את מי המבול". **לסדרה:** דור אחר דור; כסדר הדורות. **לפניו:** לפני הקב"ה. **חוטאים:** חוטאים. | 2 **טהור עין:** הקב"ה, עליפי חבוקק א יג. **ודם שפכו:** ראה בראשית רבה, לא ו, עמ' 280: "כי מלאה הארץ חמס" (בראשית ו יג). אמר ר' לוי: חמס - עבודה זרה, וגילוי עריות ושפיכות דמים... **וחיללו:** זולזלו, והוא גם מלשון 'זול', חיי האדם היו זולים בעיניהם (הערת מ' שפרבר). **רב בצעיר שולטים:** הגדול שולט בחלש ממנו. וכנראה כוונתו, שהגדול גזל וחמס את החלש. | 3 **טינפו:** טינפו בעבירות. **גוף וקרוב:** את הגוף והנשמה הנמצאת בקרב, בפנים הגוף. **ושחתו דרך הרב:** שיחתו הרבה את דרכם. **ואחר חמס לוהטים:** להוטים ורודפים אחרי החמס והגזל. עליפי בראשית ו יא: "וַתִּשְׁחַת הָאָרֶץ לְפָנָי הָאֱלֹהִים, וַתִּמְלֵא הָאָרֶץ חָמָס". ובבראשית רבה, לא ד, עמ' 279: "ולפי שהיו שטופים בגזל נמחו מן העולם". | 4 **בפשע:** בפשעיהם. **לכן רחקו מישע:** בגלל ישועותם נתרחקה מהם ישועת הקב"ה. **בלא עת נקמטים:** מתו בטרם עת, במבול. והוא

* הפניה ביבליוגרפית מלאה נרשמה, בדרך כלל, בהופעתה הראשונה בלבד. תודתי לפרופ' ש' אליצור ולמר מ' שפרבר על הערותיהם למאמר, שאת החשובות שבהן הבאתי בשם אומרן.

1 ראה: ר"ש ליברמן, 'חזונות יניי', סיני, ד (תרצט), עמ' רלד ואילך; צ"מ רבינוביץ, הלכה ואגדה בפיוטי יניי: מקורות הפייטן, לשונו ותקופתו, תל-אביב תשכה, עמ' 263-280. חומר חשוב בעניין רוכז במבואותיה של ש' אליצור לאסופות הפיוטים שההדירה (אחד מהם בשיתוף עם מ' רנד), כמו: רבי אלעזר בירבי קליר: קדושתאות ליום מתן תורה, ירושלים תשס, מבוא, עמ' 75-79; פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשסד, מבוא, עמ' 203-207, 210-217; רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, ירושלים תשנד, מבוא, עמ' 144-154. וראה גם ספרה: שירה של פרשה, ירושלים תשסו. גם אני בכמה ממאמריי הצבעתי על מסורות מדרשיות אבודות שנשתמרו בפיוטים קדומים, ראה: 'תקיעת השופר שבתחיית המתים', סגולה, א, ירושלים תשעב, עמ' 69 ואילך; 'שלושת התקיעות שבאחרית הימים', שם, עמ' 113 ואילך.

2 ג' סדן, סדר עולם לשבועות מאת ר' שלמה גאון על פי כתבי יד מן הגניזה, ע"ג, תל-אביב תשסג, עמ' 78, טורים 57-60.

על-פי איוב כב טז: "אֲשֶׁר קָמְטוּ וְלֹא עָתָּה". לא מצאתי שקטע הפסוק נדרש על דור המבול (והשווה: בבלי, חגיגה יג סע"ב - יד רע"א), אך בגלל שחלקו השני של הפסוק: "נִהָר יוֹצֵק יְסוֹדִם", נדרש עליהם במפורש (ראה שמות רבה, טו ז: "דור המבול היו רשעים... עלו המים ולא הניחו ליתן עליהם את היסוד, שנאמר: 'וְנָהָר יוֹצֵק יְסוֹדִם', וכתוב [בראשית ז יא]: 'ביום הזה נבקעו כל מעיינות תהום רבה'..."¹), מאפשר לפייטן להבין שגם חלקו הראשון עוסק בדור המבול. בנוסף לכך נראה, שהפייטנים הכירו מדרש שדרש על דור המבול גם את חלקו הראשון של הפסוק. כך ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, ביוצר 'אנשי דור המבול' לפרשת נח, כותב על דור המבול: "הָאֲרֵץ שְׁקֵמְטוּ בְּלֹא עֵת / וְנִגְזָר דִּינָם מֵעַתָּה אֶל עֵת"; והוא גם מכנה אותם: "קוֹמְטֵי עֲצָמָם לִפְנֵי" (מחזור היוצרות של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי לשבתות השנה, מהדורת ע' הכהן, ירושלים תשפ, עמ' 259, 267). בדומה גם אצל ר' אלעזר בירבי קילר, ביוצר 'אשר שבילו התמים' לפרשת נח: "מִיָּם קָמְטוּ יוֹזְמֵי רָעָה / לְכֹלֶם חֲנֹק לְהַטְבִּיעָה" (פיוט ר' אלעזר בירבי קילר, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשמח, עמ' 157). וברמיזה דקה בפיוט מי כמון 'שוט שוטף' לפרשת נח מאת ר' שמואל השלישי: "וּבְעֵד תָּמִים דּוֹר סִגְרָתָה דּוֹרֵי קְקוֹמְטוּ וְגוֹדְעוּ" (יוצרות רבי שמואל השלישי, מהדורת י' יהלום ונ' קצומטה, ירושלים תשעד, עמ' 151). ומכאן שידעו הפייטנים שגם חלקו הראשון של הפסוק נדרש על דור המבול (הערת ש' אליצור).

וכמה טורים לאחר מכן מגלגל הפייטן את פורענותם:

יֹושֵׁב בְּשָׁמַיִם / דָּנָם בְּמַבּוּל מַיִם / מִתְהוֹמִים וּתְלוּיִים
יֵשֵׁב עֲלֵיהֶם בְּדִין / כְּפַעֲלָם אוֹתָם יָדִין / סְתוּרִים וְגִלּוּיִם
יַעַן רָעָתָם רָבָה / כְּבָקָע תְּהוֹם רָבָה / כְּאֲשֶׁר הֵם רְאוּיִים³.

ביאור: 1 **יֹושֵׁב בְּשָׁמַיִם**: הקב"ה; על-שום תהלים ב ד. **דָּנָם**: דן את אנשי דור המבול. **מִתְהוֹמִים וּתְלוּיִים**: מים שהגיעו מן התהומות ומן השמים ('תלויים'), כמו שנאמר (בראשית ז יא): "ביום הזה נבקעו כל מעיינות תהום רבה, וארבת השמים נפתחו". 2 **כְּפַעֲלָם**: כמעשיהם. **סְתוּרִים וְגִלּוּיִים**: כמו שפשעו בסתר ובגלוי. 3 **יַעַן רָעָתָם רָבָה כְּבָקָע תְּהוֹם רָבָה**: מפני שרעתם הוגדרה 'רבה' נענשו בבקיעת 'תהום רבה'. וראה עוד להלן בסמוך, בגוף המאמר. **כָּאֲשֶׁר הֵם רְאוּיִים**: כפי שראוי להם, מדה כנגד מדה.

כלומר: הקב"ה דן את אנשי אותו הדור "בְּמַבּוּל מַיִם" שהגיע משני מקורות - גלוי ונסתר, מהתהומות (הנסתרים) ומהשמים (הגלויים), כי "כְּפַעֲלָם אוֹתָם יָדִין", מדה כנגד מדה, שהם ביצעו את עוונותיהם בסתר ובגלוי. בנוסף לכך, משום שעוונותיהם הוגדרו כ"רָבָה רָעָה תְּהוֹם רָבָה" (בראשית ו ה), הם נענשו באותה מדה: "נִבְקָעוּ כָּל מַעֲיָנוֹת תְּהוֹם רָבָה" (שם ז יא). עניינו של הגמול מדה כנגד מדה האחרון ("רָבָה רָעָה תְּהוֹם רָבָה" - "תְּהוֹם רָבָה") נזכר בדברי חז"ל שלפנינו⁴, לא כן עניין עוונותיהם בסתר ובגלוי. מפשוטן של מקראות משמע, שאת

פשעיהם הם עשו בפרהסיא ובריש גלי⁵, וזו אף הגישה הרווחת במדרשי חז"ל⁶. ואם כי באחד המדרשים נזכר שהם פשעו גם בסתר, בחתירה לבתים בחשכת הלילה⁷, עדיין אין בכך כדי הדגשת פייטננו שפשעיהם היו ב'סתורים וגלויים', ובמיוחד גם לא מצאנו במדרשי חז"ל את הרעיון, שמפני שפשעו בגלוי ובסתר נפרעו מהם בגלוי ובסתר, מן השמים ומן התהום, מדה כנגד מדה. נראה אפוא, שפייטננו ראה את הדברים במדרש שלא הגיע לידינו. בשאלה זו, אם אנשי דור המבול פשעו בגלוי או בסתר, מצאנו מחלוקת ב'ספר הזוהר', ודעתו של ר' יוסי שהובאה שם היא הקרובה ביותר לדברי פייטננו:

'ותשחת הארץ לפני האלהים' (בראשית ו יא). אמר ר' יהודה: כיון דכתיב 'ותשחת הארץ', אמאי 'לפני האלהים'? אלא כיון דעבדו חוביהון באתגליא, לעיניהון דכלא, כדין 'לפני האלהים' כתיב. ר' יוסי אמר: אנא אפכא אמרית. 'ותשחת הארץ לפני האלהים': בקדמיתא - 'לפני האלהים', דלא הוּו עבדי באתגליא, 'לפני האלהים'

4 בבלי, סנהדרין קח ע"א: "אמר רבי יוחנן: דור המבול ב'רבה' קלקלו, וב'רבה' נידונו. ב'רבה' קלקלו, שנאמר: 'וירא יי כי רבה רעת האדם'; וב'רבה' נידונו, שנאמר: 'כל מעינות תהום רבה'". וכך בתנ"כ, בראשית, לג (בסופו).

5 בראשית ו יא: 'ותשחת הארץ לפני האלהים', ובפירוש ר' אברהם אבן עזרא, שם: "יש אומרים, כי טעם 'לפני האלהים', בפרהסיא". וראה עוד להלן, הערה 8.

6 ראה ספרי זוטא, במדבר יד, מהדורת ח"ש הורוויץ, לייפציג תרעז, עמ' 269: "וכן הוא אומר: 'וירא בני האלהים את בנות האדם' (בראשית ו ב), מלמד, שהיו אווזין בנשים ומענין אותן בשווקים. אם כן עשו בני הדיינין, על אחת כמה וכמה שאר בני אדם". ובפרקי רבי אליעזר, פרק כב, קושטא רעד, דף טו ע"א: "ר' מאיר אומר: גלויי בשר ערוה היו הולכין דורות של קין, האנשים והנשים, כבהמה, ומטמאין בכל נות, איש באמו ובבתו ובאשת אחיו, בגלוי וברחובות, ביצר הרע ובמחשבות לבם, שנאמר (בראשית ו ח): 'וירא יי כי רבה רעת האדם בארץ'". וכנראה ענין הפרהסיא נדרש מתיבת 'בארץ', גלוי לפני כולם. וראה עוד: בראשית רבה, כו ה, עמ' 248; שם, לא ה, עמ' 279; פירוש ר' אברהם אבן עזרא, בראשית ו ה (שיטה אחרת).

7 ראה בראשית רבה, כז ג, עמ' 257: "שמענו בדור המבול שניידונו במים, והסדומיים באש. מנין ליתן את האמור כאן להלן ושאמור להלן כאן? תלמוד לומר: 'רבה' 'רבה' לגיירה שוה. 'רק רע כל היום' (בראשית ו ה): משהיתה חמה זורחת עד שתשקע, לא היה בהם תוחלת, הדא הוא דכתיב (איוב כד יד): 'לאור יקום רוצח' וגו', והא כתיב (שם, פסוק טז): 'חתר בַּחֲשֶׁךְ בַּתִּים', למה? ש'יִמָּם חֲתָמוּ לְמוֹ'. מה היה עושה? היה מביא אפופליסמון ושף באבן, ובא בלילה וחותרה". משמע, שכן עשו אנשי דור המבול. הבין עורכו של 'ילקוט שמעוני', ראה ילקוט שמעוני, איוב, רמז תתקט: "מה היו אנשי דור המבול עושים? היה מביא אפרסמון ושף באבן, ובא בלילה ומריח, וחותרה". ומקורו במדרש בראשית רבה הנוכח, כפי שציין במאמר הבא (ראה: ד' הימן, מקורות ילקוט שמעוני, ב [נביאים וכתובים], ירושלים תשכ"ה, עמ' 409 עמודה א). ואין זה כמסורת התלמוד הבבלי המונה עוון זה בין עוונותיהם של אנשי סדום בלבד. ראה: בבלי, סנהדרין קט ע"א.

עבדו, ולא לפני בני נשא, ולבסוף - עבדו באתגליא, הדא הוא דכתיב (שם, פסוק יא):
 'ותמלא הארץ חמס', דלא הוה אתר בכל ארעא דלא הוה באתגליא.

[תרגום לעברית: 'ותשחת הארץ לפני האלהים'. אמר ר' יהודה: כיון שכתוב 'ותשחת הארץ' מדוע כתוב: 'לפני האלהים'? אלא כיון שעשו חטאיהם בגלוי, לעיני כולם, לכן כתוב 'לפני האלהים'. ר' יוסי אמר: אני אומר להפך. 'ותשחת הארץ לפני האלהים': בתחילה - 'לפני האלהים', שלא היו עושים (עוונות) בגלוי, 'לפני האלהים' עשו, ולא לפני בני אדם. ולבסוף - עשו (עוונותיהם) בגלוי, וזהו שכתוב: 'ותמלא הארץ חמס', שלא היה מקום בכל הארץ שלא היה בגלוי] ⁸.

אמנם כמובן, פייטנו לא הכיר חיבור זה, שנתגלה מאות שנים אחרי זמנו.

ב. רותחים וצוננים במבול

מי המבול הגיעו משני מקורות, מן התהום ומן השמים. כשהתחיל המבול, 'נבקעו כל מעינות תהום רבה, וארבת השמים נפתחו' (בראשית ז יא), ובסיומו: 'ויסכרו מעינות תהום וארבת השמים, ויכלא הגשם מן השמים' (שם ח ב). ועל כך הוסיפו רבותינו, שאחד מאותם שני מקורות היו מימי **רותחים**, אלא שנחלקו אם מדובר במעיינות התהום או בגשמי השמים. כן שנינו בתלמוד הירושלמי: "אמר רבי יוחנן: כל טיפה וטיפה **שהיה הקב"ה מוריד עליהן**, היה מרתיחה בתוך גיהנם ומורידה עליהן, הדא היא דכתיב (איוב ו יז): 'בָּחַמוּ נָדָעְכוּ מִמְּקוֹמָם' ⁹. היינו, המים שירדו מן **השמים** היו רותחים ¹⁰. אך למדרש פרקי רבי אליעזר, כשבאו מי

8 ספר הזוהר, ח"א, ס ע"ב. תרגום על-פי פירוש 'הסולם' (זוהר עם פירוש הסולם, ב, פרשת נח, סי' כח-כט, ירושלים תשלח, עמ' יא-יב) בתיקונים קלים. לדברי 'ספר הזוהר' השווה פירוש ר' אברהם אבן עזרא, בראשית ו יא: "ותשחת הארץ... לפני האלהים, **בפרהסיא**. ואחרים אמרו, כי הטעם, **שנשחתו בסתר ובדברים מכוסים**, שלא ידעם כי אם השם. והקרב אלי שהתורה דברה כלשון בני אדם, על דרך שיבינו השומעים כעבד שיעשה עבירה לפני רבו ולא ייראנו". וראה עוד: מדרש לקח טוב, בראשית שם. ⁹ ירושלמי, סנהדרין י ג, ויניציאה רפג, דף כט ע"ב. וכך בבראשית רבה, כח ט, עמ' 267; ויקרא רבה, ז ו, עמ' קסא, ועוד. גם בתרגום הארמי לתורה שעל-שם יונתן בן עוזיאל, בראשית ז י: "זמוי דטובענא הוו נחתין רתיחין מן שמיא עליוי ארעא".

10 אמנם לדעת ר' יהודה ב"ד קלונימוס משפייירא, מגדולי אשכנז במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה, מאמרו של רבי יוחנן: "כל טיפה וטיפה **שהיה הקב"ה מוריד עליהן**, היה מרתיחה בתוך גיהנם ומורידה עליהן", אינו סותר את המקורות המדרשיים האחרים שמי **מעיינות התהום** היו רותחים, שהוא הבין, כנראה, שהקב"ה הרתיח בגיהנם "כל טיפה וטיפה" **ונתן במעיינות התהום!** ואיני מכיר חבר לפירוש מחודש זה. וזה לשון ר' יהודה ב"ד קלונימוס משפייירא: "גרסינן: אמר רב חסדא, דור המבול ברותחין קלקלו, בעבירה, ברותחין נדונו, דכתיב: 'וישכו המים', **וכל טיפה וטיפה שהוריד עליהן הרתיחה בגיהנם**. ואמר ר' יוחנן: כתיב: 'נבקעו כל מעיינות תהום רבה', וכתיב: 'ויסכרו מעיינות תהום', ולא כל, אלא **שלושה נשתירו מהן, שנרתחו**, בלועא דגדר, וחמי טבריא, ועינא רבתי דבירם. אלמא, רב חסדא ור'

המבול על הארץ, "מה היו עושין, פושטין כפות רגליהם וסתמו את כל התהומות. מה עשה הקב"ה, הרתיה מי תהומות והיו שולקין את בשרם ופושטין את עורן מעליהם..."¹¹. את דברי חז"ל אלו ניתן להבין, שרק מימי אחד המקורות – ארובות השמים או מעיינות התהום, כל מדרש ושיטתו – היו רותחים, בעוד שמי המקור השני היו במצבם הרגיל, לא רותחים¹². היינו, לשיטת התלמוד הירושלמי: גשמי השמים היו רותחים ומעיינות התהום צוננים; וההיפך למדרש פרקי רבי אליעזר: גשמי השמים צוננים ומעיינות התהום רותחים. אפשר, שמסקנה זו לפרשנותי, שדינם של בני המבול היה במים צוננים ורותחים, נרמזה בשני מדרשים נוספים:

א. מדרש בראשית רבה:

שמענו בדור המבול שנידונו במים, והסדומיים באש. מנין ליתן את האמור כאן להלן ושאמור להלן כאן? תלמוד לומר: 'רבה' 'רבה' לגזירה שוה¹³.

יוחנן סבירא להו, דתולדות גיהנם נינהו... (יחסי תנאים ואמוראים, ערך 'חייא', מהדורת י"ל הכהן מימון, ירושלים תשכג, עמ' רפ).

11 פרקי רבי אליעזר, סוף פרק כב, דף טו ע"ב. וכשיטה זו כן גם בתנ"כ, בראשית, לג (מצוטט להלן, ליד הערה 14); עי' להלן, הערה 16. גם מבבלי, סנהדרין קח ע"א, משמע שהמים של המעיינות היו רותחים (הנוסף במוסגר ממני): "אמר רבי יוחנן: שלשה נשתירו מהם [=מעיינות המבול]: בלועה דגדר, וחמי טבריא, ועיניא רבתי דבירם". וכך גם בבראשית רבה, לג ד, עמ' 308: "ויסכרו מעיינות תהום" וגו'. אמר ר' לעזר: לרעה - 'ביום הזה נבקעו כל מעיינות' וגו' (בראשית ז יא), אבל לטובה: 'ויסכרו מעיינות תהום' ולא 'כל מעיינות', חוץ מעיין טובה, ואיבלועה, ומערת פמיים". והעיר על כך הגאון רד"ל, בהגהותיו לפרקי רבי אליעזר (פרק כב, הערה מב, דף נא ע"ד). והוסיף להעיר, שגם מכמה מקומות ב'ספר הזוהר' משמע, ש"מי התהום היו רותחים ולא מי הגשמים העליונים". יעוין בדבריו.

12 במקומות נוספים בדברי חז"ל נזכרת רתיחתם של מי המבול, אלא שלא נזכר בהם אם מקור המים הרותחים היה במעיינות התהום או בארובות השמים. ראה בבבלי, סנהדרין קח ע"ב: "אמר רב חסדא: ברותחין קלקלו, בעבירה, וברותחין נידונו. כתיב הכא (בראשית ח א): 'וישפכו המים', וכתיב התם (אסתר ז י): 'וַיָּחַמְתָּ הַמָּלֶךְ שִׁכְכָּה'". רב חסדא אמר את דבריו בסתם, ולא גילה דעתו אם הרותחין היו מן השמים או מהתהומות, אע"פ שבבבלי, ראש השנה יא ע"ב - יב ע"א, הסבירו עם דבריו את שיטת רבי אליעזר, שבחודש תשרי נברא העולם והמבול התחיל ביום יז במרחשון, בו "מעיינות מתגברים", "ומתוך ששינו מעשיהן - שינה הקב"ה עליהם מעשה בראשית" והרתיה את המעיינות!

ראה גם תרגום לאיוב ו יז, על הפסוק: "בַּעַת יִזְרְבוּ נִצְמָתוֹ בְּחֻמוֹ, נִדְעָכוּ מִמְקוֹמָם", המתרגם: "הכדין דר דטובענא בעדן דחבו, אשתרבו אתמגורו בריתחיה, אתמחין מן אתריהן" (תרגום איוב, מהדורת ד"מ סטק [= D.M. Stec, *The text of the Targum of Job*, Brill 1994], עמ' 47*). ובמדרש לקח טוב, בראשית ו יד: "וְיִכְפְּרָת אֶתָּה... בְּכָפָר" (בראשית ו יד), בגופר, מין זפת. במשה כתוב (שמות ב ג): 'וַתִּתְקַמְּרָה בַּחֲמָר וּבְנֹפֶת', זפת מבחוץ, וחומר מבפנים, לפי שהיו המים רפים, וכאן היו המים רותחים, לכך נאמר 'מביית ומחוץ ככופר'. וכנראה כן הוא הבין מבראשית רבה, לא ט, עמ' 282. ראה שם, ובתורה שלמה, בראשית ו יד, סימן קעג בביאור, עמ' תג.

ב. מדרש תנחומא:

וַיֵּרָא יי כִּי רָבָה רַעַת הָאָדָם בָּאָרֶץ (בראשית ו ה), ילמדנו רבינו: כמה דינם של רשעים בגיהנם? כך שנו רבותינו: משפט רשעים בגיהנם שנים עשר חדש... ובמה הם נידונים? **באש ובשלג**... ומה ראית להקיש משפט רשעים בגיהנם למשפט דור המבול? שכשם שדינם של אלו באש ובשלג, כך דינם של אלו [=אנשי דור המבול] **באש ובשלג**. באש מנין? שנאמר (איוב ו יז): 'בְּחֶמוֹ נִדְעָכוּ מִמְּקוֹמָם', ובשלג מנין? שנאמר: וַיְהִי הַגֶּשֶׁם עַל הָאָרֶץ (בראשית ז יב) ¹⁴.

מסתבר שה**אש** שנידונו בה דור המבול, לדברי שני מדרשים אלו, אינה ממש אש אלא הם **המים הרוותחים** ¹⁵, שכן לא מצאנו במפורש שבדינם של דור המבול שימשה אש של ממש.

13 בראשית רבה, כז ג, עמ' 257. הגזירה שוה דורשת את: "וַיֵּרָא יי כִּי רָבָה רַעַת הָאָדָם בָּאָרֶץ" (בראשית ו ה), הנאמר בדור המבול, עם "וַיֵּאמֶר יי: זַעֲקֵת סָדָם וְעַמָּהּ כִּי רָבָה, וְחַטָּאתָם כִּי כְבֹדָה מְאֹד" (שם יח כ).

14 תנ"כ, בראשית, לג. המוסגר נוסף ממני.

15 ראה גם תנחומא, נח, ז: "אמר ר' ברכיה: קשים היו מאוד ובעלי קומה... ואולוי שפרע מהם **באש מלמעלה** אין בריה יכולה להן, שכן איוב אומר: 'אם לא נִקְחָד קִימְנוּ, וַיִּתְּרָם אֶקְלָה אֵשׁ' (איוב כב כ). כיון שראה הקב"ה שלא נשטפו קומתן בתהומות שלמטן, הוריד עליהם **אש מן השמים**, שנאמר: 'וַיִּתְּרָם אֶקְלָה אֵשׁ'. וכעין זה בתנחומא, צו, ב. ו"אש מן השמים" הם המים הרוותחים. כן גם הבין רש"י בפירושו לספר איוב, שהביא את מדרשנו בפרפזה וביארו כן: "ויר' **תנחומא דרש**, שהיו בעלי קומה ולא מתו בתהומות, ובאו עליהם **רוותחין** מלמעלה, וזהו: 'וַיִּתְּרָם', קומה יתרה שלהם. 'וַיִּתְּרָם' - גאותם, 'אֶקְלָה אֵשׁ' - **ברותחין נדונו**" (פירושו רש"י, איוב כב כ, מהדורת הרב א' שושנה [בתוך: ספר איוב מבית מדרשו של רש"י: פירושי רש"י... רבנו תם... ותלמיד רש"י], ירושלים תשס"ו, עמ' קלו). והשווה מדרש תהלים, יא ה, עמ' 100: "אמר הקב"ה: כל מי שהוא מעלה עצמו, **סופו לידון באש**. אנשי **דור המבול**, שנאמר: 'בעת יורבו נצמתו, בחומו נדעכו ממקומם' (איוב ו יז); אנשי המגדל, שנאמר: 'וַיִּתְּרָם אֶקְלָה אֵשׁ' (איוב כב כ)...". ודינם של אנשי דור המבול **באש**, למובא במדרש תהלים, פירושו **במים רותחים**, כי מקורה של דרשה זו בויקרא רבה, ז ו, עמ' קסא-קסב, ושם: "שכל מי שמתגאה לפני המקום **אינו נידון אלא באש**. **דור המבול**, על ידי שנתגאו ואמרו: 'מה שדי כי נעבדנו' (איוב כ טו), **לא נידונו אלא באש**, הדא הוא דכתיב: 'בעת יורבו נצמתו, בחומו נדעכו ממקומם'. מהו 'בחומו', **ברותחין**. וכאן הובא מאמרו של רבי יוחנן, על הרתחת מי המבול בגיהנום (מצוטט מתלמוד ירושלמי, לעיל, ליד הערה 9), כהסבר לדינם של דור המבול **באש**. בין כך ובין כך, לכל המדרשים המדברים בהורדת אש על אנשי דור המבול אין כל שייכות למובא בספרות החיצונית שבנוסף למבול של מים היה גם מבול של אש, כי למקורות אלו, מבול האש ירד בזמן אחר ממבול המים, וכנראה כוונתם להפיכת סדום ועמורה שהיתה בהמטרת 'גִּפְרִית וָאֵשׁ מֵאֵת יי מִן הַשָּׁמַיִם" (בראשית יט כד). על המקורות החיצוניים בדבר שני מיני המבול, ראה: ל' גינצבורג, 'מבול של אש', בספרו: על הלכה ואגדה: מחקר ומסה, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 205-219, 292-294.

וכך גם יש להבין את **השלג** ששימש בדינם של דור המבול, למדרש השני, שאין הכוונה לשלג ממש אלא למים צוננים, וכמפורש באותו מדרש: "ובשלג מנין? שנאמר: 'וַיְהִי הַגֶּשֶׁם עַל הָאָרֶץ', ו'גשם' הוא מים ולא שלג¹⁶. נמצא אפוא, שגם לשני המדרשים האחרונים שמשו במבול שני מצבי מים: רותחים וצוננים, ומ'מדרש תנחומא' המדמה את המים הצוננים ל'שלג' משמע, שכוונתו למים צוננים וקפואים שיש בהם כדי פורענות, ולא למים במצבם הקריר הרגיל שאין בהם כל פורענות מצד קרירותם, ודברי 'מדרש תנחומא' משלימים ומאירים את שאר המקורות המדרשיים שהבאנו.

ובכן, אם צדקתי בפרשנותי, נחלקו חז"ל במקורם של המים הרותחים והמים הצוננים. לתלמוד הירושלמי: גשמי השמים רותחים ומעיינות התהום צוננים, וההיפך למדרש פרקי רבי אליעזר ומקבילותיו: גשמי השמים צוננים ומעיינות התהום רותחים. ובכך נחשף מקורם המדרשי של כמה פייטנים שפייטו ואמרו, שעונשם של דור המבול היה ברותחים וצוננים, והרותחים ידרו מן השמים והצוננים עלו מן התהומות, שפייטנים אלו נקטו בדעת התלמוד הירושלמי!

באחד מפיוטיו, סוֹדֵר ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, פייטן ארצישראלי בן דורו של רב סעדיה גאון, את מאורעות העולם, ממריאתו ועד מתן תורה, ובשעה שעושה בתיאור דור המבול הוא מפיט את פורענות רשעי אותו הדור במילים אלו:

שָׁרְפוּם חֲמִים / רוֹתְחִים וְנִגְשָׁמִים / מְמַעֲנֵי מְרוֹמִים
סָחְפוּם זָרוּמִים / צוֹנִים מִתְהוֹמִים / וְחִילָם שְׁאֵף צָמִים¹⁷.

כלומר: את רשעי דור המבול שרפו מים 'חמים' ו'רותחים' שהומטרו ('נִגְשָׁמִים') מן השמים, ובנוסף לכך 'סחפום' מים קרים ('זָרוּמִים צוֹנִים') שמקורם ממעיינות התהום¹⁸.

¹⁶ ולפי שה'שלג' שבמדרש הנוכחי הם המים הצוננים והוא־הוא הגשם שירד מן השמים, הרי שהמים הרותחים (שהם ה'אש' למדרש זה) הגיעו ממעיינות התהום. ומדרש זה נקט אפוא בשיטת פרקי רבי אליעזר; עי' לעיל, ליד הערה 11.

¹⁷ פיוט סדר עולם 'שבעה דברים קדומים' לחג השבועות, נדפס: ע' הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה, ע"ד, ב, ירושלים תשסד, עמ' 105, טורים 349-354. פייטן זה פעל בארץ ישראל או באחת מן הקהילות ששכנו סמוך לגבולה, וסביר שחי ברבע האחרון של המאה התשיעית וברבע הראשון של המאה העשירית. ראה: הכהן, שם, א, עמ' 222-240.

¹⁸ מהדיר הפיוט לא ידע את מקורו של הפייטן וכתב בביאורו: "נראה מדברי הפייטן, שמעיינות התהום שנבקעו במבול היו צוננים, בניגוד למי הגשם. לא מצאתי מקור לדבריו..." (הכהן, שם, ב, עמ' 105, ביאור לטור 353).

והוא חוזר על הדברים ביצירה אחרת שלו:

חבלי צוקות וצרות / לא השיגו בצרות
חמסו ארץ דירות / בקץ עשרה דורות
חצות הצינון ממדורות / וחצות הרתיחון ממזרות
חבלו ולא בנו לקרות / אזי חיים בלעונו בחרות¹⁹.

ביאור: 1 חבלי צוקות וצרות: כאבי צרות. לא השיגו בצרות: לא השיגו את אנשי דור המבול, שהיה להם כל טוב בלא שום עמל. ראה תוספתא, סוטה, ג ו: "אנשי מבול לא נתגאו לפני המקום אלא מתוך הטובה שהשפיע להם". | 2 חמסו ארץ: כדכתיב (בראשית ו יא): "ותמלא הארץ חמס". ארץ דירות: הארץ המשמשת מדור לברואים. בקץ עשרה דורות: לסוף עשרה דורות מבריאת העולם (עי' משנת אבות, ה ב) באו אליהם העונשים המתוארים בטורים הבאים. | 3 חצות הצינון ממדורות וחצות הרתיחון ממזרות: מחצית ('חצות') מי המבול היו צוננים שבאו מהתהומות ('מדורות') והם ציננו את הרשעים, והמחצית השנייה - רותחים, באו מן המזלות ('מזרות') והרתיחו את הרשעים. | 4 חבלו: השחיתו. ולא בנו לקרות: לא הבינו שעליהם לקרוא בשם הקב"ה, ולכן אזי חיים בלעונו בחרות: מים בלעו חיים בחרון ה'.

היינו, מחצית ממי המבול, המים הצוננים, נבעה ממדורות התהום, והמחצית השנייה, המים החמים, הורתחה וירדה מן המזרות, ממזלות השמים. פייטנים נוספים מסכיבים זמנו של פייטנו הזכירו את דינם של בני דור המבול ברותחים מן השמים ובצוננים מן התהומות. בפזמון אנונימי מפייטן שפעל במאה העשירית נתפייט כן:

רתוחים ממעל ירדו
וקרים מתחת תרדו
לשטוף אשר מרדו
ולא הבינו ככבדו
כי רשעים יאבדו²⁰.

ביאור: 1 רתוחים: מים רותחים. ממעל: מן השמים. | 2 וקרים: מים קרים. מתחת: מן התהום. חרדו: נחפזו לקראת הרשעים. | 3 לשטוף אשר מרדו: כדי לשטוף ולהטביע את הרשעים שמרדו בהקב"ה. | 4 ככבדו: כנראה: בשלוותם, בהיותם נכבדים קודם למבול. | 5 כי רשעים יאבדו: תהלים לו כ.

19 סדר עבודה ליום הכיפורים 'זכר מילתי', נדפס: הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, ב, עמ' 271, טורים 25-28.

20 פזמון 'רתוחים ממעל ירדו', נדפס: פזמוני האנונימוס, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשלד, עמ' 73, סי' כ. לזמנו ומקומו של פייטנו האנונימי, ראה שם, מבוא, עמ' 26.

ור' נחמיה ב"ר שלמה ב"ר הימן הנשיא, פייטן בבלי בן סוף המאה העשירית, מפייט:

זִיְהָר מַעַשׂ תַּנְחוּמִּים / נִתְּלֵשׁ בְּזַעַם מַיִם
זוֹרְמוֹ כְּנִטְפֵי חֲמִים / וּכְנוֹבֵעַ קָרִי מַיִם.²¹

ביאור: 1 זייהר: האיר, וכאן במשמעות של: השלים. מעש: כמו: 'מעיש', השווה: איוב ט ט. תנחומים: כדי לנחם. נתלש: את מזל כימה שנתלשו ממנו שני כוכבים. בזעם מים: כדי להביא את המבול ('מים') בזעמו. ושיעור הטור: הקב"ה השלים ממזל עיש כדי לנחם את מזל כימה שממנו עקר שני כוכבים כדי להביא מבול לעולם. והוא על-פי בבלי, ברכות נט ע"א: "בשעה שהקב"ה ביקש להביא מבול לעולם, נטל שני כוכבים מכימה והביא מבול לעולם. וכשבקש לסתמה - נטל שני כוכבים מעיש וסתמה". | 2 זוּרְמוֹ: נשפכו. והפייטן מתאר מהיכן הגיעו מי המבול. כנספי: כדבר הנוסף, מלמעלה למטה: חמים: מים רותחים. וכנובע: וכמים נובעים מן התהומות. קרי מים: נבעו המים הצוננים.

הנה לנו שני פייטנים נוספים המזכירים את ענייננו, שבני דור המבול נידונו במים רותחים מן השמים ובמים צוננים מן התהומות.²²

אכן, בשפת הפייטנים משמשת לעתים המילה 'קרים' במשמע של 'מים' סתם, ולא דווקא מים צוננים וקרים, וזאת על-פי ירמיה יח יד: "אִם יִנְתְּשׁוּ מַיִם זָרִים, קָרִים נוֹזְלִים"²³. אך כאן,

21 פיוט גשם 'אם ימלאו העבים', נדפס: מ' זולאי, 'פיוטי ר' נחמיה בן שלמה בן הימן הנשיא', בספרו: ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנו, עמ' רט, טורים קיז-קיא. פיוט זה שב ונדפס על-ידי נ' קצומטה, ראה: N. Katsumata, *The liturgical poetry of Nehemiah ben Shelomoh ben Heiman ha-Nasi: a critical edition*, Leiden 2002, pp. 156-166, והמובאה שלפנינו בעמ' 161.

22 אפשר שר' נחמיה ב"ר שלמה ב"ר הימן הנשיא רומז את העניין במקום נוסף, בפיוט סדר עבודה 'אנאים גבורות אל' ליום הכיפורים, בפסיקה המדברת בעניינו של המבול: "יִרְהָ עֲלֵיהֶם חֲמוֹ / וְחִנְקֵם בְּחֶשֶׁר וְרָמוֹ" (קצומטה, פיוטי ר' נחמיה הנשיא [לעיל, הערה 21], עמ' 93, טור 244). כלומר: הקב"ה זרק עליהם מים רותחים ('חמו') מן השמים, שלשון 'זרק' הוא מלמעלה למטה, וגם חנקם, הטביעם, 'בְּחֶשֶׁר וְרָמוֹ', בחשרת (לשון קישור) מימיו, והם המים שעלו מן התהומות שלא היו רותחים.

23 הנה כמה דוגמאות מן הפיוטים, לפי סדר כרונולוגי (עד כמה שניתן): (א) "הִבִּיט יוֹצֵר / וְהִנֵּה קָרִים / מְכַסִּים מִרְאֹת / אֶת כְּבוֹד מַעֲשָׂהוּ" (פיוט 'אז בדעת חקר' המיוחס בספק לר' יוסי בן יוסי, פיוטי יוסי בן יוסי, מהדורת א' מירסקי, מהדורה שנייה, ירושלים תשנא, עמ' 223); (ב) "קָרִים לְזֶרְחָה / רְבִיבִים לְשִׁלְמָה" (הושענא 'אדם ובהמה' לר' אלעזר בירבי קליר, מחזור סוכות שמיני עצרת ושמחת תורה: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת ד' גולדשמידט וי' פרנקל, ירושלים תשמא, עמ' 174); (ג) "הִקְוִיתָה קָרִים / הִדְשָׁאתָה שִׁיחִים / הַמִּימִם לְקֶרוֹת / הַדֶּרֶת סֶכֶח" (יוצר 'אומץ קצות דרכיך' לפייטן קדום לא נודע, נדפס: ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמד, עמ' 62); (ד) "מִלֶּךְ קָרִים מִיָּבֵשׁ / בְּרֹאשׁ הַשָּׁנָה רָגְוִינוּ יָבֵשׁ / יִי מֶלֶךְ גְּאוֹת לְבֵשׁ" (יוצר 'מלך אשר הכין עולם בתריך' לר' יוסף אלברדאני, נדפס: החזן הגדול אשר בבגדאד: פיוטי יוסף בן חיים אלברדאני, מהדורת ט' בארי, ירושלים תשסג, עמ' 557); (ה) "חֲשָׁשִׁים וְקָרִים טָרַף שְׁמִי מַעַל וּמִתַּחַם כְּשִׁמְלָה" (פיוט סדר עולם 'אדני

אחרי שכאמור, ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, פייטן מסביבות זמנם של שני הפייטנים האחרונים, אומר במפורש, שמימי המבול הרתחים ירדו מן השמים והצוננים עלו מן התהומות, ודברי התלמוד הירושלמי ומדרשים אחרים תומכים בכך, אין כל צורך לפרש את 'קרים' או 'קרי מים' שבדברי שני הפייטנים האחרונים במשמע של 'מים' סתם²⁴, אלא דווקא בהוראת: 'מים צוננים וקרים'. ופרשנות זו גם מוכחת מכך שאותם פייטנים הנגידו ל'קרים' את 'רתוחים' ול'קרי מים' את 'נטפי חמים'!

כבר הובאו לעיל שני קטעים מפייטנותו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי בהם מפורש, ששני מצבי מים שימשו במבול, וכל אחד מהם הגיע ממקור אחר: מים רותחים מן השמים, ומים צוננים ממעינות התהום. ועל אלו יש להוסיף קטע שלישי ממורשתו של אותו פייטן, ששוב מזכיר את שני מצבי המים ששימשו במבול (בהשמטת מקורו של כל 'סוג' מים)²⁵, וגם מוסיף את הסיבה לכך. וזה לשונו:

נְתִיבוֹתֵיהֶם בְּשִׁקוּשׁ מְצִינִים

דֶּרֶךְ פָּחִים וְצִנִּים

לְמַחֲוֹת בְּרוֹתְחִים וְצוֹנִנִים²⁶.

ביאור: 1 נתיבותיהם: דרכיהם של בני דור המבול. בשקוש מציינים: מאופיינים בעקמומיות. |

2 דרך פחים וצנים: בעבירות הנמשלות ל'פחים' ו'צנים'. ראה להלן בסמוך, בגוף המאמר. | 3
למחות ברותחים וצוננים: וכנגד זה הם נמחו מן העולם במבול מים רותחים וצוננים.

רגובה' לר' בנימין ב"ר שמואל, מחזור שבועות: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשס, עמ' 334).

24 כביאורים של שניים ממנהיגי שני הפיוטים - פליישר וקצומטה. ראה, בהתאמה: פליישר, פזמוני האנונימוס, עמ' 73, ס' כ, ביאור לטור 2; קצומטה, פיוטי ר' נחמיה הנשיא (לעיל, הערה 21), עמ' 180, ביאור לטור 119. אך מ' זולאי, מהדירו הראשון של פיוט גשם 'אם ימלאו העבים' לר' נחמיה הנשיא, המדובר, פירש לנכון, ש"קרי מים" הם מים קרים וצוננים. ראה: זולאי, 'פיוטי ר' נחמיה בן שלמה בן הימן הנשיא', עמ' רט, ביאור לטורים קיז-קיח.

25 גם ר' יהודה ברבי בנימן, פייטן שפעל במזרח, ואולי בבבל, במאה התשיעית או העשירית, המזכיר כנראה את היות מי המבול מורכבים מרותחים וצוננים, אינו מפרט את מקורם של המים הרותחים והצוננים. כן הוא מפיט ביוצר 'אלה תולדות איש מצא חן ומנוח' לפרשת נח:

עֲשֵׂה לָךְ טִיכּוֹס הַחֲקוּקָה מֵאֹז וְרִשּׁוּמָה בְּסִפֵּר

יַעַן לְהַסְתּוֹפֵךְ בָּהּ מִגִּחַל וּמִשִּׁטָּף דּוֹר אֲשֶׁר בִּי כוֹפֵר

מִבֵּית וּמִחוּץ בְּכוֹפֵר.

(פיוטי ר' יהודה בירבי בנימן, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשמח, עמ' 88, טורים 16-18).

הפייטן מוסר את ציוויו של הקב"ה לנח לבנות תיבה כסידורה הרשום בתורה, כדי 'להסתופך בה' ולהינצל מ'גחל ומשטף', מהמים הרותחים ('גחל') ומהמים האחרים ('שטף'), הצוננים, שיבואו על 'דור אֲשֶׁר בִּי כוֹפֵר'.

שוב אנו שומעים שבני המבול נידונו בשני מצבי מים: רותחים וצוננים; אלא שכאן, כפי הנראה, מוסיף הפייטן את הסיבה שנפרעו מהם במים רותחים וצוננים, ואומר כן: 'נְתִיבוֹתֵיהֶם' של בני דור המבול היו עקומים ('בְּשָׁקוֹשׁ מְצוּיִנִים') ב'דֶּרֶךְ פְּחִים וְצִנִּים', בעבירות המסומלות בחום ('פְּחִים') ובקור ('צִנִּים')²⁷, ולכן נגזר עליהם להימחות 'בְּרוֹתְחִים וְצוֹנִנִּים', מדה כנגד מדה. לא נתברר לי איזה סוג עבירות מסמל 'פְּחִים' ואיזה 'צִנִּים', ושמה 'פְּחִים' הם חטאי עריות, הנובעים מרתיחת היצר²⁸, ו'צִנִּים' הם שאר עבירות. אך בין כך ובין כך, לא מצאתי בדברי חז"ל מקור לפייטננו, שהם נידונו 'בְּרוֹתְחִים וְצוֹנִנִּים' משום שפשעו בשני סוגי עבירות²⁹.

26 פיוט סדר עולם 'אז קדם נבראים' לחג השבועות, נדפס: הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולמן אלסנג'ארי, ב, עמ' 146, טורים 397-399.

27 להסברי, דברי פייטננו הם על-פי משלי כב ה: "צִנִּים פְּחִים בְּדֶרֶךְ עֶקֶשׁ", לדרשת הבבלי, עבודה זרה ג סע"ב, ש'צִנִּים' הוא קור, מלשון צינה, ו'פְּחִים' הוא חום. יעויין שם, ובפירוש רש"י. כי פשוטו של מקרא הוא: 'צִנִּים' - קוצים, 'פְּחִים' - מלכודות (הערת ש' אליצור).

28 השווה בבלי, ראש השנה יב ע"א: "ברותחין קלקלו וברותחין נידונו; **ברותחין קלקלו - בעבירה**, וברותחין נידונו..."

29 בנוגע לכך ראה תנ"ך, בראשית, לג (חצייה הראשון של המובאה דלהלן כבר צוטטה לעיל, ליד הערה 14): 'וַיֵּאָדָּם יְיָ כִּי רָבָה רָעַת הָאָדָם בְּאָרֶץ' (בראשית ו ה), ילמדנו רבינו: כמה דינים של רשעים בגיהנם? כך שנו רבותינו: משפט רשעים בגיהנם שנים עשר חדש... ובמה הם נידונין? באש ובשלג... ומה ראית להקיש משפט רשעים בגיהנם למשפט דור המבול? שכשם שדינים של אלו באש ובשלג, כך **דינים של אלו** [=אנשי דור המבול] **באש ובשלג**. באש מניין? שנאמר (איוב ו יז): 'בְּחַמוֹ נִדְעָכּוּ מִמְּקוֹמָם', ובשלג מניין? שנאמר: 'וַיְהִי הַגֶּשֶׁם עַל הָאָרֶץ' (בראשית ז יב). **ולמה כך? אלא במדה שאדם מודד, בה מודדין לו**, ראה מה כתיב: 'וַיֵּאָדָּם בְּנֵי הָאֱלֹהִים אֶת בְּנוֹת הָאָדָם' (שם ו ב), אלו הבתולות; 'כִּי טַבַּת הָנָה' (שם), אלו הפניות; 'וַיִּקְחוּ לָהֶם נָשִׁים' (שם), אלו נשי אנשים; 'מִכָּל אֲשֶׁר בְּחָרָו' (שם), אף על הזכר ועל הבהמה. אמר ר' הונא בשם ר' אידי: לא נתחתם גזר דינים של דור המבול עד שכתבו קמיסמסין [=כתובה] לזכר ולבהמה, לפיכך באו עליהן המים כמין אשה... הוי אומר, במה שחטאו בו נפרע מהם.

דברי המדרש: "אלא במדה שאדם מודד, בה מודדין לו", לא באו להסביר מדוע שמשו במבול גם מים רותחים וגם מים צוננים (הם 'האש' ו'השלג' שנענשו בו לדברי מדרשנו; ע' לעיל, ליד הערות 15-16), כי פרט זה כלל לא מוסבר במדרש. ולא בא מדרשנו אלא רק להסביר מדוע הם נענשו במבול של מים, שזה היה משום שחטאו בעריות, ש"לפיכך באו עליהן המים כמין אשה..."

ג. הקטרת קטורת בידי נח אחרי המבול

אחרי שיצא נח מהתיבה הוא בנה מזבח, "וַיִּקַּח מִכָּל הַבְּהֵמָה הַטְּהוֹרָה וּמִכָּל הָעוֹף הַטְּהוֹר, וַיַּעַל עֹלֹת בְּמִזְבֵּחַ" (בראשית ח כ). ובמדרש פרקי רבי אליעזר הוסבר מדוע הוא נהג כן:

ישב נח ודרש בלבד, ואמר: הקב"ה הצילני ממי המבול, והוציאני מן המסגר ההוא, ואיני חייב להקריב לפניו קרבן ועולות? מיד הביא נח ממין בהמה טהורה, שור וכשב ועז, וממין עוף טהור - תורים ובני יונה, ובנה את המזבח הראשון שהקריבו עליו עולות קין והבל, והקריב עולות ארבע, שנאמר (בראשית ח כ): 'וַיִּבֶן נֹחַ מִזְבֵּחַ לַיהוָה...' ועלה ריח ניחוח לפני הקב"ה וערב לו, שנאמר (שם): 'וַיֵּרַח יי אֶת רִיחַ הַנִּיחֹחַ'³⁰.

וכיצא בזה במדרשים אחרים.³¹

במקראות ובמדרשות נזכר שנח הקריב מן הבהמות ומן העופות, ותו לא. אולם בפיוט סדר עולם 'אראלי ערפל' לחג השבועות, לר' אלעזר בירבי קליר, מגדולי הפייטנים הארצישראליים, נוסף דבר חדש לדברים שהעלה נח קרבן על המזבח:

כָּשֶׁר הוּא זֶה / לִירֵשׁ חוֹק זֶה / לִילֹת וַיָּמִים

כְּכָשֶׁר רִיחוֹ / וּתְפִלַּת שִׁיחוֹ / בְּכֶסֶּא רַחֲמִים

כְּלִיל הָעֵלָה / וְהַקְדֵּים עוֹלָה / וְקִטּוֹרֶת סָמִים.³²

ביאור: הקב"ה משבח לפני התורה את נח וצדקותו, כדי לשכנעה להינתן לו. 1 **כשר הוא זה:** נח ראוי וכשר. **לירש חוק זה:** לקבל את התורה. **לילות וימים:** ולהגות בה יומם ולילה. | 2 **ככשר ריחו:** כפי שקשר והיה רצוי לפני הקב"ה ריח הניחוח של הקרבנות שהעלה, המפורטים בטור הבא. **ותפלת שיחו בכסא רחמים:** ותפילתו עלתה ונתקבלה לפני כסא הרחמים. | 3 **כליל העלה והקדים עולה:** נח הקריב קרבן עולה, הנשרף כליל על המזבח. וכאן הוא חוזר לטור קודם. **וקטורת סמים:** וגם הקטיר קטורת סמים. ראה על כך להלן בסמוך, בגוף המאמר.

דברים אלו נותן הפייטן בפיו של הקב"ה המשדל את התורה להינתן לנח. הקב"ה משבח לפניו את נח, שהוא כשר וראוי לקבלה ולהגות בה יומם ולילה, כפי שהוכשרו תפילתו וניחוח קרבנותיו, שכללו עולות 'קטורת סמים'.

30 פרקי רבי אליעזר, פרק כג, דף יח ע"א.

31 ראה: תורה שלמה, בראשית ח כ, סימנים עט-פה, עמ' תנ-תנא, ובכל הנסמך שם בביאור.

32 רבי אלעזר בירבי קליר: קדושתאות ליום מתן תורה, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשס, עמ' 271, טורים 144-146. ייחוס הפיוט 'אראלי ערפל' לקלירי היה מסופק (ראה שם, מבוא, עמ' 45-48), אבל לאחרונה, בעקבות גילויים חדשים, התחזק מאוד הייחוס אליו. ראה: י' יהלום, "עד לא אורך ורוחב אלים": שיעור קומה ביצירה קלירית עלומה ליום מתן תורה, קבלה, 32 (תשעה), עמ' 95 ואילך (הערת ש' אליצור).

והנה, זה שנח הקריב לאחר המבול קרבנות עולה מפורש במקרא ובמדרשים, וכמובא למעלה, לא כן הקטרות ל'קטורת סמים', שאינה מופיעה לא במקרא ולא במדרשים הידועים לנו³³. אך עם כל זאת אין לומר שהדבר אינו מופיע במקורות, שהוא נזכר – כך או באופן שונה מעט – באחד מהחיבורים היהודיים החיצוניים מימי הבית השני.

'ספר היובלים', שנכתב במאה השנייה לפנה"ס, והוא מהסוגה הספרותית 'מקרא משוכתב' שרווחה בתקופת הבית השני, לפיה הכותב מנסח מחדש את המקרא בפרפרזה ובתוספות והרחבות³⁴, מתאר את אשר אירע בסיום המבול, בצאת נח מן התיבה, במשפטים הבאים:

ובאחד לחודש השלישי יצא מן התיבה, ויבן מזבח בהר ההוא. ויראה על הארץ, ויקח שעיר עזים, ויכפר בדמו על כל חטאת הארץ, כי נמחה כל אשר עליה לבד מאשר היו עם נח בתיבה. ויקטר את החלב על המזבח, ויקח פר ואיל וכבש ומלח ותור ובן יונה, ויעל עולה על המזבח. וישם עליה מנחה בלולה בשמן, וינסך יין, ויתן על הכל קטורת. ויעל ריח ניחוח לרצון לפני אלהים. וירח אלהים את ריח הניחוח, ויכרות עמו ברית כי לא יהיו עוד מי מבול להשחית את הארץ³⁵.

הרי לנו, שבין הקרבנות שהעלה נח על המזבח לאחר המבול נכללה גם הקטורת, ממש כדברי פייטננו.

ואולם עדיין יש לעיין אם הנכתב ב'ספר היובלים' אכן זהה לדברי פייטננו. 'קטורת' הוא חומר הנשרף כדי להעלות עשן שריחו טוב, ושימושי הקטורת בעבודת המקדש הם שניים: (א) קטורת שכולה לבונה הבאה כלווי לכל המנחות (חוץ ממנחת חטאת ומנחת קנאות), ומוקטרת יחד עם קומץ מנחה ושמן על המזבח החיצון, כמו כל הקרבנות הרגילים³⁶. (ב) קטורת המורכבת מכמה סממנים, המוקטרת פעמיים ביום, כקרבת לעצמו, על מזבח הפנימי המיוחד לצורך זה, והיא הנקראת במקרא 'קטורת סמים'³⁷.

ועתה, בעוד שפייטננו אומר שנח הקריב 'קטורת סמים', 'ספר היובלים' מדבר, כנראה, על הקטרת לבונה. לתיאורו של 'ספר היובלים', הקטורת בקרבנותיו של נח באה יחד עם מנחה

33 אכן מהדירת הפיוט כותבת בנוגע להקטרת הקטורת: "לא מצאתי מקורו" (קדושתאות ליום מתן תורה, עמ' 271, ביאור לטור 146). וגם במבוא, עמ' 78, היא כללה את העניין בין אלו שנעלם מקורם.

34 על סוגת 'מקרא משוכתב' של ימי הבית השני, ראה: מ' סיגל, ספר היובלים: שכתוב המקרא, עריכה, אמונות ודעות, ירושלים תשסז, עמ' 4 ובכל הספרות הנסמנת בהערותיו.

35 ספר היובלים, ו 1-4, מהדורת ותרנ"ו כ' ורמן, ירושלים תשעה, עמ' 220-221. במובאה שבפנים לא שמרתי על הכתיב המלא והמוגזם שבמהדורה - 'כול', 'נוח', לעומת הכתיב החסר: 'התבה'!

36 על הקטרת לבונה כלווי לכל המנחות, ראה: ויקרא ב א, טו ועוד. ועל חריגותן של מנחת חטאת ומנחת קנאות, ראה: ויקרא ה יא-יג; במדבר ה טו.

37 עי' שמות ל ז, ועוד. על מקום הקטרתה של קטורת זו ועל תרכובתה, ראה: שמות ל א-י, לד-לה.

בלולה בשמן ונסך יין: "וישם עליה מנחה בלולה בשמן, וינסך יין, ויתן על הכל קטורת", בדיוק כתבנית הקרבן השכיחה בתורה, הכוללת מנחת סולת בשמן, נסך יין ולבונה³⁸. היינו, בעל 'ספר היובלים' השלים את פרטי קרבנו של נח לפי תבנית הקרבן השכיחה בתורה, ומכאן ש"יתן על הכל קטורת" היא לבונה בלבד!

זאת ועוד, אחד ממקורות 'ספר היובלים' הוא החיבור החיצוני 'מגילה חיצונית לבראשית'³⁹, המתאר את הקרבת הקרבנות מפיו של נח, בגוף ראשון, בזה הלשון:

[] ועל כול ארעא כולהא כפרת, וראיש רמה ע[ל] [שעיר] א לקדמין, ובתרה אתה על ס[] [] ותרה על נורא אקטרת. ותניאנא, 0000 [] [בא] דין 0000 כולה דמהון ליסוד מדבחא ואשד[ת], [ו] כול בשרהון על מדבחא אקטרת. ותליתי, לבני שפנינא ע[מ]הון על מדבחא קרבת דמהון, וכולהון עלוה[י]. ויהבת סולת נשיפא פילא במשח עם לבונה למנחתהון 00 מנת 0000 ברכת ועם כולהון מלחא הוית יהב, ורח מקטורתי ל[ש]מיא סלק.

תרגום לעברית:

[] ועל כל הארץ כולה כיפרתי, וראש [---] על השעיר לראשונה, ואחריו בא על [...] [] והחלב על האש הקטרת. ושנית [...] [...] אז [...] כל דמם ליסוד שפכתי, וכל בשרם על המזבח הקטרת. ושלישי, לבני התור עמהם על המזבח הקרבתי דמם, וכולם עולות. ונתתי סולת נקיה בלולה בשמן עם לבונה למנחה. [...] [...] [...] [...] ובכולם מלח הייתי נותן, וריח קטורתי לשמים עלה⁴⁰.

38 ע"י ויקרא ב א-ב, ועוד.

39 ראה על כך: ספר היובלים, מבוא, עמ' 15-17.

40 חלק מ'מגילה חיצונית לבראשית' נדפס לראשונה בידי נ' אביגד ויגאל ידין, אך הם השמיטו ממהדורות את העמודים הפגומים – שהקטע שלפנינו נכלל בהם – והסתפקו במסירת תמציתם במבוא למהדורות. ראה: מגילה חיצונית לבראשית: ממגילות מדבר יהודה, מהדורת נ' אביגד וי' ידין, ירושלים תש"ו. ושם, מבוא, עמ' יז, הובא רסס מהקטע שלפנינו. בהמשך זכה החיבור או חלקים ממנו למהדורות משובחות יותר (ועל אחת מהן ראה בהמשך ההערה), וכאן הובא הקטע ממהדורת ד"א מקיאלה (D.A. (Machiela, *The Dead Sea Genesis Apocryphon*, Leiden-Boston 2009), עמ' 52-53, תוך שמירה על סימני הההדרה שלה: ° = אות שאינה קריאה; [] = קטוע וקרכת בכתב-היד; [א] = השלמת המהדיר.

התרגום עברי לקטע הנוכחי מבוסס על תרגומו של מ' מורגנשטרן, העמודות שטרם התפרסמו מן המגילה החיצונית לבראשית, ע"מ, ירושלים תשנ"ו, עמ' 31, בתוספת מעט השלמות ותיקונים על-פי קריאותיו החדשות של ד"א מקיאלה (הגם שיש מפקפקים בחלק מקריאותיו והשלמותיו). בתרגום העברי הוספתי את הסימונים: [...] = תיבה שלא ניתנת לקריאה בשלמות; [...] = תיבה שלא הצלחתי לתרגמה.

נח מספר, שבכלל הקרבנות שהעלה לאחר המבול, "נתתי סולת נקיה בלולה בשמן עם לבונה למנחה" (בתרגום מארמית). מדובר כאן, בהקטרת לבונה בלבד, כחלק ממנחת הסולת והקרבנות מן החי, ולא ב'קטורת סמים', הבאה בנפרד מן הקרבנות, ומסתבר שכך גם יש להבין את "ויתן על הכל קטורת" שב'ספר היובלים', ששאב ממנו. ולא זו בלבד אלא שאפשר, ובמקורו העברי של 'ספר היובלים' נכתב: "ויתן על הכל לבונה". כי מאחר ש'ספר היובלים' הורק משפה לשפה – מעברית ליוונית וממנה לסורית, ללטינית ולגעז, ומגעז (בהשוואה לתרגום הלטיני החלקי והקטוע) הוא שב ותורגם בימינו לעברית – נשתבשו בו לא מעט ביטויים ומונחים⁴¹, וניתן לתלות בכך את השינוי: לבונה < קטורת.

אכן, גם אם נסכים שבמקורות החיצוניים מדובר בהקטרת לבונה, ופייטנו מדבר על 'קטורת סמים' של ממש, ולא רק כביטוי בעלמא לצורך החריזה, עדיין דבריהם קרובים. אך עם כל זאת אין הדבר אומר שפייטנו הכיר את הספרות החיצונית. סביר לא פחות, לדעתי, שמסורת זו היתה קלוטה באחד המדרשים הקמאים שעמד לפני המשורר – ויש לא מעט חומרים משותפים בין הספרות החיצונית למדרשי חז"ל⁴² – ואך בדרך מקרה היא לא נשתמרה בקובצי המדרש שהגיעו לידינו⁴³. בדרך זו יש גם להסביר את נקודות המפגש הנוספות שבין הספרות החיצונית לפייטנות הקדומה⁴⁴, שאחת מהן תעלה בתת־פרק הבא.

כפי הנראה, על פי 'מגילה חיצונית לבראשית' או 'ספר היובלים' השלים מהדיר קטע 4Q442 ממגילות מדבר יהודה, בפסיקה המדברת על מעשיו של נח אחרי המבול, כדלהלן (השלמותיו הן בסוגריים מרובעים):

אתן] **קטורת] הגיש לפניו**, ויכפר על אשמו]תן] הא]רצ, וא] וברית נתן] להמה, אות לדורות עולם, להראות קשתו בענן, לבלתי] היות מבול [לשחת כול בשר]" (מגילות מדבר יהודה: החיבורים העבריים, ג, מהדורת א' קימרון, ירושלים תשעה, עמ' 167).

⁴¹ דוגמאות לשינויים בין הקטעים העבריים של הספר שנמצאו בקומראן לבין התרגום העברי מגעז, ראה: ספר היובלים, מבוא, עמ' 94 ואילך.

⁴² ראה, למשל: מ' קיסטר, 'אחור וקדם: אגדות ודרכי מדרש בספרות החיצונית ובספרות חז"ל', היגיון ליונה: [...] קובץ מחקרים לכבודו של פרופסור יונה פרנקל, בעריכת י' לוינסון, ירושלים תשסו, עמ' 231-259; ש' בלקין, מדרשי פילון, ניו יורק תשמט.

⁴³ את שאלת שיתוף החומרים וזיקת הספרות החיצונית לפייטנות הקדומה העלה מ"ח שמלצר, בלא להכריע אם מדובר בהשפעה ישירה: "[בנוגע] לזיקה שבין הספרות החיצונית לספרות הפיוט, אין אנו יודעים מה היו הצינוורות שדרכם הגיעו רעיונות מן הספרות האפוקליפטית לפיוט הקדום..." (מאמרו 'נפלאות בריאת העולם [...] בפיוט קדום', בספרו: מחקרים בביבליוגרפיה יהודית ובפיוט ימי הביניים: קובץ מאמרים, ניו יורק וירושלים תשסו, עמ' 142). גם חכמים אחרים שעסקו מעט בזיקה זו (הנרשמים להלן, הערה 44), לא שאלו את עצמם אם אכן הפייטנים שאבו את דבריהם מהספרות החיצונית או שמדובר במסורת חז"לית שלא שרדה. ובין כך ובין כך, אין כל בסיס והכרח להנחתה של צ"מ רבינוביץ, "ייתכן, שבזמנו של הפייטן שכיחים היו עדיין קצתם של ספרים חיצוניים בנוסח עברי", ועל פיהם הזכיר הפייטן יגיי פרט הידוע לנו כיום רק מהספרות החיצונית (צ"מ רבינוביץ, הלכה ואגדה

ד. חלוקת הארץ בגורל לשלושת בני נח

בפיוט שלא נודע מחברו, מהמאה העשירית לערך, נתפייט כן:

מִדְדוּ כְבוֹשָׁה
מֵאַחַר שִׁיבְשָׁה
וּבְחָבֵל בְּחִלְשָׁה
וּבְגוֹרֵל וְשִׁתְלָשָׁה
לְבְנֵי נֹחַ שְׁלֹשָׁה⁴⁵.

ביאור: 1 **מדדו כבושה**: בני נח מדדו את הארץ. ו'כבושה' הוא כינוי לארץ, על־שום בראשית א כח: "וּמָלְאוּ אֶת הָאָרֶץ וְכִבְשָׁהּ". בכתב־היד: 'מדדו בבושה', ותיקנתי ל'מדדו כבושה' כהצעת המהדיר על אתר. | 2 **מאחר שיבשה**: אחרי שהארץ יבשה מן המבול. | 3 **ובחבל**: כנראה: בחבל מדידה (עי' זכריה ב ה ועוד). **בחלישה**: בגורלות. | 4 **ובגורל נשתלשה**: ועליידי הגורל נתחלקה הארץ לשלושה חלקים. | 5 **לבני נח שלשה**: לשלושת בני נח.

כלומר: אחרי שהארץ יבשה ממִי המבול, מדדו בני נח את הארץ וחילקוה ביניהם בגורל לשלושה חלקים, חלק אחד לכל בן.

את חלוקת הארץ בין שלושת בני נח ניתן לתלות בדוחק בלשון הכתוב החותם את רשימת צאצאי שלושת בני נח (בראשית י לב): "אֵלֶּה מִשְׁפְּחוֹת בְּנֵי נֹחַ לְתוֹלְדוֹתָם בְּגוֹיָהֶם, וּמֵאַלֶּה נִפְרְדוּ הַגּוֹיִם בְּאַרְץ אַחֵר הַמִּבּוֹל"⁴⁶. אך, כמובן, שרדחוק הדבר מלהיות מפורש שם.

בפיוט ייני: מקורות הפייטן, לשונו ותקופתו, תל־אביב תשכח, עמ' נט-ס), שאין כל מניעה לומר שמדובר במסורת מדרשית אבודה שהובאה בזמנו גם בספרות חז"ל.

44 זהות החומרים המדרשיים שבין הספרות החיצונית לפייטנות הקדומה לא נחקרה, למיטב ידיעתי, פרט להערות פזורות, פה ושם. על כמה דברים שקדמו לבריאת העולם לדברי הפייטנות הקלאסית שנוכרו גם בספרות החיצונית ולא בספרות חז"ל, כתב י' גרנט, אז מלפני בראשית: דברים שקדמו לבריאת העולם, ע"ד, 'ירושלים תשע, עמ' 119 ואילך (הפניית פרופ' ש' אליצור). להערות קלות נוספות על זהות החומרים הדרשניים בין הספרות החיצונית והפייטנות הקדומה, ראה: מ' קיסטר, "לוי שהוא אור": לגלגולו של מדרש קדום על אבני החושן', תרביץ, מה (תשלז), עמ' 327-330; י' יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, תל־אביב תשס, עמ' 125-129; הנ"ל, אז באין כול: סדר העבודה הארץ ישראלי הקדום ליום הכיפורים, ירושלים תשנז, מבוא, עמ' 31-35 (כאן הוא חוזר, בשינויים לא משמעותיים, על דבריו שבפרסומו הקודם). לכל המקורות האלו הפנה גרנט, שם, עמ' 119 הערה 4.

45 פזמון 'מרדו בבושה' [מדדו כבושה], נדפס: פזמוני האנונימוס, עמ' 77, ס' כט.

46 לפסוק זה ולהקשרו עם חלוקת הארץ לבני נח, ציין ר' דוד לוריא, הרד"ל, בביאורו לפרקי רבי אליעזר, פרק כד, דף נה ע"ד, הערה ב.

חלוקת הארץ בין שלושת בני נח נזכרה במדרש יחידי. בפרקי רבי אליעזר נאמר, שאחרי המבול הקריב נח קרבנות כהודיה על הצלתו, ואז:

הביא נח לבניו ולבני לבניו ובירך אותם במנוחותיכם והנחילם את הארץ. בירך לשם ובניו, שחורים וטוים, והנחילם את הארץ נושבת; בירך לחם ולבניו, שחורים כעורב, והנחילם תוך הים; ובירך ליפת ולבניו כולם, והנחילם מדבר ושדותיו⁴⁷.

ואולם לא מדרש זה ולא מדרש אחר מזכיר שהנחלת העולם בוצעה באמצעות גורל, כדברי פייטננו, ופרט זה מצוי בשני חיבורים מהספרות החיצונית. ונפתח ב'ספר היובלים', המתאר באריכות את חלוקת הארץ בגורל בין בניו של נח בימי פלג בן עבר:

ובשנה הששית ילדה לו [=לעבר] בן ויקרא שמו פלג, כי בעת אשר נולד החלו בני נח לחלק להם את הארץ, ועל כן קרא שמו פלג. ויתעו לחלק ביניהם ויגידו לנח. והיה בראשית היובל השלושים ושלושה, ויחלקו את הארץ לשלושה חלקים, לשם ולחם וליפת, איש איש נחלתו... ויקרא [נח] לבניו, ויגשו אליו הם ובניהם. ויחלק את הארץ בגורל, ירושה לשלושת בניו. ויושיטו ידיהם ויקחו ספר מחיק נח אביהם⁴⁸.

חלוקת הארץ בוצעה באמצעות גורל: כל אחד מהבנים, איש בתורו, נטל מחיקו של נח אביהם 'ספר' שמיימי, המשרטט את גבולות נחלתו, בלא שידע את הכתוב בו.

'ספר היובלים' מסביר את המקרא "וּלְעֶבֶר יָלַד שְׁנֵי בָנִים שֵׁם הָאֶחָד פֶּלֶג, כִּי בְנֵי נֹחַ נִפְלְגָה הָאָרֶץ" (בראשית י כה), שבזמן שנולד פלג חילקו את הארץ בין בני נח מתוך רצונם האישיים ובפיקוחו של נח אביהם. ואין זה כדעת חז"ל ש'נפלגה הארץ' בסוף ימי פלג, במוותו, אז נפוצו העמים

47 פרקי רבי אליעזר, מהדורת מ' היגר, סוף פרק כג. במהדורת קושטא רעד, ראש פרק כד, דף יח ע"א; פרקי רבי אליעזר [...] עם ביאור הרד"ל, ווארשא תריב, דף נה ע"ב - נו ע"א. והשווה התרגום הארמי לתורה שעל-שם יונתן בן עוזיאל לפסוק "בְּהִנָּחַל עֲלֵיוֹן גּוֹיִם, בְּהַפְרִידוּ בְנֵי אָדָם" (דברים לב ח): בְּאַחֲסָנוֹת עֲלָהּ עֲלָמָא לְעַמְמָא דִּי נִפְקוּ מִבְּנוֹי דְּנַח, בְּאַפְרָשׁוּתִיה מִכְּתָבִין וְלִישָׁנִין לְבָנֵי נָשָׂא, בְּדָרָא דְּפִלְגּוּתָא... [ובתרגום לעברית: בהנחל עליון העולם לגוים אשר יצאו מבני נח, בהפרידו כתב ולשון לבני אדם בדור הפלגה...].

התרגום לעברית מתוך: תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה, ב, דברים שם, מהדורת ד' רידר, ירושלים תשמה, עמ' 153. על זיקתו ההדוקה של תרגום זה למדרש פרקי רבי אליעזר, כבר העיר רד"ל בכמה מקומות בביאורו למדרש. ראה, לדוגמה, פרקי רבי אליעזר [...] עם ביאור הרד"ל, 'קונטרס מבוא לפר"א', סעיף ב, דף יב ע"ג: "ובתרגום ירושלמי שעל התורה, המכונה אצלנו 'יונתן בן עוזיאל'... נראה עין בעין, שכבר היה לפניו ה'פרקי רבי אליעזר' והעתיק ממנו הרבה בכל ספר בראשית וקצת ספר שמות...". וראה גם: א' שנאן, תרגום ואגדה בו: האגדה בתרגום התורה הארמי המיוחס ליונתן בן עוזיאל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 176 הערה 33, ובכל הנסמן שם. ולרשימת מקבילות מפורטת, ראה: שם, עמ' 177-185.

48 ספר היובלים, ח 8-10, עמ' 241, 244. גם כאן לא שמרתי על הכתיב המלא המוגזם שבמהדורה זו.

בעל מורחם על פני כל הארץ ונבללה לשונם, כעונש על בניית מגדל בבל (בראשית יא א-ט) ⁴⁹, דבר שכמובן הביא לחלוקת הארץ לעמים השונים שנוצרו באותו זמן. חלוקת הארץ לבני נח בידי אביהם ובאמצעות **גורל** נזכרה גם ב'מגילה חיצונית לבראשית', שכנראה שימשה כמקורו של 'ספר היובלים' גם בעניין זה: "ונח חלק בעדב ליפת ולבנוהי למירת ירותת עלמים. לשם נפק **עדבא תניאנא**, למירת לה ולבנוהי ל[ירותת ע]למים... ולחם [נפ]ק [עדבא תלת]יא ⁵⁰ למירת לה [נ]ל[בנוהי]... ⁵⁰. ותרגומו בעברית: "ונח חילק בגורל ליפת ולבנוי, לרשת ירושת עולמים. ולשם יצא בגורל השני, לרשת לו ולבנוי לירושת עולמים... ולחם יצא בגורל השלישי, לירושה לו ולבנוי... ⁵¹".

חלוקת הארץ בגורל לבני נח נזכרה אפוא בספרות החיצונית ⁵², אך כאמור, לא במדרשי חז"ל שלפנינו, ועם כל זאת הוא היה ידוע לפייטננו האומר, שהארץ נתחלקה לבני נח בגורל: "בְּחֶבֶל בְּחִלְשָׁה / וּבְגוֹרֵל נִשְׁתַּלְשָׁה / לְבְנֵי נֹחַ שְׁלֹשָׁה!" ⁵³

⁴⁹ ראה: סדר עולם, א, פרק א, מהדורת ח' מיליקובסקי, ירושלים תשעג, עמ' 219; ב, עמ' 5; בראשית רבה, לו ז, עמ' 349. וראה גם: מדרש לקח טוב, בראשית יב א. על דעת 'ספר היובלים' לעומת חז"ל, בעניין זה, ראה: מ' סיגל, ספר היובלים: שכתוב המקרא, עריכה, אמונות ודעות, ירושלים תשסו, עמ' 104-105.

⁵⁰ מגילה חיצונית לבראשית, מהדורת ד"א מקיאלה (לעיל, הערה 40), עמ' 65-66.

⁵¹ התרגום העברי על-פי תרגומו של מורגנשטרן, העמודות שטרם התפרסמו (לעיל, הערה 40), עמ' 34, בהשלמות ממני על-פי מהדורת מקיאלה.

⁵² השווה גם: ש' בראון ו' פז, "חלק ה' עמו": על מיתוס בחירת ישראל בגורל [...], תרביץ, עט (תשעא), עמ' 26-28.

⁵³ לעיל, ליד הערה 45.